

## شادی گل عمرآوا

### افسانه‌ها و ترانه‌های مردم سمرقند

در میان اوراق رنگین تاریخ مردمان فارسی‌زبان، فولکلور سمرقند به عنوان منبعی مهم که در آن رسم و آیین و سنت‌های ملی نیاکان بازتاب یافته است، سهم باارزشی دارد. تاکنون فرهنگ مردم سمرقند به طور جداگانه توسط دو مجموعه فولکلوری یعنی مجموعه‌های «افسانه‌های سمرقند» (سال نشر ۱۹۶۵) و «ترانه‌های سمرقند» (سال نشر ۱۹۶۶) منتشر شده است. این دو مجموعه را فولکلورشناس مشهور تاجیک، شادروان دکتر بهرام شیرمحمداف تهیه نموده بود.

قبل از آنکه راجع به محتوای مجموعه‌های «افسانه‌های سمرقند» و «ترانه‌های سمرقند» ابراز عقیده نماییم، شایسته است در خصوص تاریخچه پژوهش آثار شفاهی مردمی در تاجیکستان اندکی توقف نماییم. با وجود آنکه گردآوری فولکلور تاجیک از ابتدای سده ۲۰ شروع شده است، ولی تحقیق به طور پیوسته از جانب متخصصان فولکلورشناس پس از سالهای ۵۰ قرن گذشته آغاز گردیده است. اواخر سالهای ۵۰ عصر ۲۰ یعنی پس از تأسیس شعبه فولکلور انستیتو زبان و ادبیات رودکی آکادمی علوم جمهوری تاجیکستان، مسأله جمع‌آوری و تحقیق ثروت معنوی خلق تاجیک بیش از پیش رواج یافت. آن سالها توجه محققان فولکلورشناس به جمع‌آوری فرهنگ غنی مردمی معطوف گردیده بود.

فولکلورشناسان با هدف گردآوری ایجادیات شفاهی مردم درون مرزهای تاجیکستان کنونی و نیز در برخی مناطق تاجیک‌نشین بیرون از جمهوری سفرهای

علمی نمودند و به این وسیله آثار شفاهی مردم تاجیک‌زبان تا اندازه‌ای جمع آورده شد. سالهای ۶۰ قرن ۲۰ چاپ نمودن آثار شفاهی مردمی و محلی به صورت مستقل رایج بود. این اصول انتشار اثرهای فولکلوری برای تحقیق مشخص نمونه‌های آثار شفاهی این و یا آن موضع، مختصات فولکلور آن، درجه گسترش انواع گوناگون فرهنگ مردم، سیر تاریخی سوژه، موتیوهای فولکلوری در این و یا آن موضع اهمیت تاریخی، زبانی، علمی و... داشته است. در نتیجه در سالهای ۶۰ سده ۲۰ چند مجموعه فولکلوری به چاپ رسید. از جمله مجموعه‌های «ایجادیات دهنکی اهالی کولاب»، «فولکلور درواز»، «نمونه‌های فولکلور دیار رودکی»، «فولکلور ساکنان سرگه زرافشان»، «فولکلور نارك»، «رباعی و سرودهای خلقی بدخشان» و هکذا. در آن سالهای برای محققان فولکلورشناس انستیتو زبان و ادبیات رودکی آکادمی علوم جمهوری تاجیکستان، جمع آوردن فولکلور مناطق تاجیک‌نشین جمهوری ازبکستان در جایگاه ویژه قرار داشت.

بدین منظور از سال ۱۹۵۸ تا سال ۱۹۶۱ برای گردآوری، نشر و بررسی فولکلور تاجیکان سمرقند چند گروه تحقیقاتی و علمی تشکیل گردید که این افراد در آنها شرکت داشتند: راهبر گروه بهرام شیرمحمداف، اعضا- ف. ذهنی، ر. احمداف، م. میرکمال‌اوا، گ. رحمت‌اوا، م. هادی‌یوا.

سر وقت جمع‌آوری و پژوهش فرهنگ مردم سمرقند بی‌سبب نبود. زیرا سمرقند آن طوری که ذکر گردید، به عنوان یکی از شهرهای باستانی تاجیکان در رشد عرصه‌های مختلف حیات اقتصادی، علمی و فرهنگی مردمان نه تنها آسیای میانه، بلکه خلق‌های دیگر نیز نقش بارزی داشت.

با وجود آن ایجادیات شفاهی مردم سمرقند از جانب دانشمندان از قبیل

م.س. آندری‌یف، ب.خ. کرمیشیوا، ی.م. پیشیریوا، ا.ا. سوخاریوا؛ ا.ا. سوخاروا، عابد عصمتی، توره‌قل ذهنی تا اندازه‌ای جمع‌آوری و چاپ شده بودند، اما تا سالهای ۵۰ عصر گذشته فولکلور غنی و پرمضمون سمرقند به صورتی منظم و باترتیب جمع‌آوری نشده بود. در نتیجه چهار سفر علمی (۱۹۵۸-۱۹۶۱) فولکلورشناسان به شهر سمرقند و نواحی اطراف آن، به دهکده‌های ناحیه فارش، نورعطا، ارگت، پستِ درغَم مواد فراوانی از فرهنگ مردم این سرزمین جمع آورده شد. ثمرهٔ چنین کار خیر پرزحمت این بود که دو مجموعه ارزشمند از فولکلور سمرقند به نشر رسیدند: یکی «افسانه‌های سمرقند» و دیگر «ترانه‌های سمرقند» که آنها را می‌توان به صفت دُرْدانه‌های فولکلور غنی سمرقند و مشتق از خروار بابرکت فرهنگ مردم تاجیک ارزیابی نمود.

در «افسانه‌های سمرقند» نثر شفاهی مردم سمرقند باستانی گردآوری شده است. مجموعه در سه بخش مرتب گردیده است (افسانه، نقل و روایت و لطیفه) که در نوبت خود هر بخش باز فصل‌های جداگانه دارد. در کتاب نمونه‌های زیاد افسانه‌ها، لطیفه‌ها، نقل و روایت‌های خلقی آورده شده‌اند. هر یک نوع نثر شفاهی سمرقند چون افسانه، لطیفه، نقل و روایت دارای سوژه‌های گوناگون بوده در آنها موضوع‌های دوستی و وطن‌پروری، عشق و محبت، آزادی و سعادت، آرمان‌های ملی مردم ستایش یافته‌اند. قهرمان‌های مجموعه فولکلوری «افسانه‌های سمرقند» افرادی عادی می‌باشند که با زحمت خویش، با سعی و کوشش پیوسته خود به مراد دل رسیده‌اند. در مجموعه نسخه‌های بهترین و مشهورین نوع‌های افسانه، از قبیل افسانه‌های سحرآمیز، تمثیلی، طنز و... جمعاً ۴۳ افسانه که در مناطق گوناگون تاجیکستان، ایران و افغانستان مشهورند، نشر شده‌اند. چنان که افسانه‌های «خندهٔ

ماهی»، «سه دادران (برادران)»، «ملکه چل گزه موی»، «بلبل سرگشته»، «بُزک چینی بینی»، «کیکک»، «چوک سَندلوار»، «زن، انگور فروش، قصاب و قاضی»، «نیم نخوتک» و...

در «افسانه‌های سمرقند» تعدادی حکایت با واریانت‌های دیگر آنها آورده شده است، مانند «گرگک»، «تاشخان و ماهو»- «تاشی»، «بی بی فَنغوزک»- «بی بی سَنجَر خاتون» و... که به نظر ما این گونه مواد برای به طور مقایسه‌ای آموختن فولکلور تاجیک و مشترکات فرهنگ مردمان فارسی‌زبان سرچشمه مهمی به شمار می‌رود.

در مجموعه همچنین تعدادی افسانه‌های تمثیلی از قبیل «پَشک»، «چَمچَچَه»، «بُزک» و... انتشار یافته‌اند. در این افسانه‌ها عقیده و اعتقادات توتمی و انیمستی انسانهای دوران ابتدایی بازتاب شده‌اند.

در «افسانه‌های سمرقند» راجع به زندگینامه نمایندگان بزرگ علم و ادب همچون ابوالقاسم فردوسی، عبدالرحمان جامی، علیشیر نوایی، امیر تیمور و دیگران موضع‌های تاریخی سمرقند کهن بنیاد از قبیل نورعطا، مدرسه بی بی خانم، کوه چل دختران و امثال اینها، همچنین راجع به پرندگان، نباتات و حیوانات نقل و روایت‌های جالب مردمی مشاهده می‌شود. توجه نمایید به روایتی در باره گل بنفشه و گل سرخ:

«گُنفشه<sup>۱</sup> گل سرخه، گل سرخ بنفشه عاشق بودس. بهار به گُنفشه «یک مرته عقلاً گل سرخه بینم» گفته آ همه گُلا پیشتر می‌رویدس. همه وقت دو چشمکش ده ره گل سرخ می‌برآمدس. ثانی یکباره گُنفشه گل سرخه دیده شادی

<sup>1</sup> گُنفشه- بنفشه

می‌کدس و اش شادیه اوتش<sup>۲</sup> کفیده شادیم‌رگ می‌شدس. همونبه می‌گون که:

گنفته گل شد و از در درآمد گل سرخه دید و جان برآمد

از روز دوینا پیدا شدنش تا امروزه یگان مرتبه گنفته و گل سرخ یک جا

به قوشه نشستین» (ص ۲۵۶).

در بخش «لطفه‌ها» چند لطفه درج شده است، چون لطفه‌های «خویش امیر»، «دزد

حیله‌گر»، «یک کم چل خر و یک گاو»، «فریب‌خلته»، «پادشاه نمی‌شوم» و... با هجو نمکین

و سرگذشت عجیب و غریب قهرمان‌ها مثل افندی، ملا مشفق، لک و پک، محلتی،

کمانگرانی و... علت‌های روزگار و خصلت‌های زشت انسانی مَزَمَت شده است.

«ترانه‌های سمرقند» نخستین مجموعه‌ای است که مقدار زیاد نمونه‌های نظم شفاهی

سمرقند چاپ شده است. کتاب از ۵ بخش ترکیب یافته است: «سرود و ترانه‌ها»، «رباعیات،

دوبیتی و بیت‌ها»، «اشعار زمان نو و شاعران محلی»، «ضرب‌المثل و مقال‌ها» و «چیستان‌ها».

سمرقندیان مردم هنرور و فرهنگی می‌باشند. کم خانواده‌ای را می‌توان یافت که در آن

کسی سرود و ترانه، بیت و رباعی، چیستان و ضرب‌المثل در یاد نداشته باشد. نمونه‌های

فولکلور مجموعه «ترانه‌های سمرقند» نشان می‌دهد که واریانتهای دیگری از این ترانه‌ها در

بین مردمان دیگر مناطق ایرانی‌تبار به نظر می‌رسد. این گواه وحدت اندیشه و آرمان‌های

همزبانان همدین و همدل می‌باشد.

در برخی مجموعه سرودهای مشهور قدیمی، نشانه‌هایی از فولکلور بسیار کهن اقوام

آریایی را می‌توان مشاهده کرد، از قبیل «صد بار گردهم از سرت»، «از من چرا رنجیده‌ای؟»، «تو

صدبرگ کدام باغی؟»، «شاهدختر»، «داستان دوزنه» و همچنین سرودهای جشن عروسی،

سرودهای طنز، نمونه‌های نظم شفاهی کودکان، مرثیه‌ها و...

<sup>۲</sup> اوت- از یکی به معنی زهره

سمرقند خاستگاه هنروان اصیل از قبیل خطاطان و زرگران، آهنگران، درودگران، چرمگران و کاسبان، بافندگان است. اما چنانکه گردآورنده مجموعه فید کرده است، در فولکلور این منطقه حیات پیشه‌وران کمتر بازتاب دارد. در «ترانه‌های سمرقند»، «حکایت نیمچه ریسمن» از روزگار سخت اهل هنروان حکایت می‌کند. این سرود بار نخست در مجموعه‌های عابد عصمتی «ادبیات دهنکی» (ص ۱۹۳۴)، م. تورسونزاده «نمونه فولکلور تاجیک» (۱۹۴۰)، ان. بلدیریف و م. تورسونزاده «فولکلور تاجیک» (ص ۱۹۵۷) چاپ شده بود. اما در «ترانه‌های سمرقند» نسخه نسبتاً کامل این حکایت در ۱۳۲ مصرع آورده شده است. همچنین در مجموعه نسخه کامل «سلامنامه» - سرود قدیم تاجیکان درج شده است (۷۶ مصرع). «سلامنامه» سرود مخصوص جشن عروسی سمرقندیان است که بی‌بی‌خلیفه همراه گروه زنان هنگام عروس را در اطراف گلخن فروزان حلقه‌زده و روز مراسم روبینان عروس می‌سراید. گروه زنان تنها مصرع آخر هر بیت یعنی «هزار علیک» را تکرار می‌کنند. پاره‌ای از «سلامنامه»:

سربیت‌خوان:

الهی کیلین (عروس) و داماد را سلامت کن

سحر به طاعت و روزانه با فراغت کن

بده دولت بسیار و هم به عزت کن

همیشه هر دویشان را تو با فراغت کن

به هر دو غنچه بوستان سلام می‌گوییم!

همه:

هزار علیک!

سرود با مصرع‌های حمد خدا و نعت پیامبر شروع می‌گردد، ولی در «ترانه‌های سمرقند» این قسمت سرود بیرون مانده است که این به خاطر تأثیر ایدئولوژی ضددینی دوران شوروی بود.

در «ترانه‌های سمرقند» چند رباعی و دوبیتی و بیت‌های گوناگون مضمون درج شده‌اند که در بین مردم رایج بوده، بعضی نسخه آنها میان ساکنان تاجیکستان نیز به نظر می‌رسد. چنان که:

چشمان تو آهوبره را می‌ماند

رویت گل شبنم‌زده را می‌ماند

در عین جوانی نظری بر ما کن

دنیا گذران است و همین می‌ماند (ص ۱۱۵)

قلم گفتا که من شاه جهانم

قلمکش را به مقصد می‌رسانم

چلیم (قلیان) گفتا که من دود خزانم

چلیمکش را به دوزخ می‌رسانم (ص ۱۱۵)

تحقیقات دانشمندان و مواد مجموعه‌های فولکلوری ثابت می‌سازند که در نظم شفاهی مردم وادی زرافشان بیشتر بیت، در قسمت جنوب و شرقی رباعی و دوبیتی، در بدخشان در گلیک و لَلیک‌ها رایج می‌باشند. در بین مردم سمرقند و بخارا بیشتر سرودهایی در شکل غزل و مخمس معمول بوده، انواع فولکلوری رباعی، بیت و دوبیتی چندان رایج نیست.

در بخش ضرب‌المثل و مقال‌ها ۵۶۹ ضرب‌المثل و مقال آورده شده است. همچنین در مجموعه «ترانه‌های سمرقند» ۱۵۹ چیستان درج گردیده است که در بین مردم سمرقند مشهور

می‌باشند.

از سرسخن مجموعه‌های مذکور برمی‌آید که بعضی انواع فولکلوری در سمرقند اصطلاح مخصوص خود را دارد. از جمله ژانر (نوع) افسانه بیشتر همچون مَتل، نوع لطیفه با اصطلاح متل افندی، قافیه‌بازی، لک و پک، نوع‌های نظم شفاهی با نامهای مخصوص حافظی، غزل، مخمس، میده‌غزل (غزل کوتاه)، عوامی، بیت‌های علفی بین مردم سمرقند معروفیت دارند. در مجموعه گردآورده ب. شیرمحمداف به گویش مردم سمرقند، به هر محل و ناحیه و گذر آن اهمیت مخصوص داده و کوشیده شده که اثرهای خلقی موافق طرز گویش همان محل بدون تحریف و اصلاح درج گردد و از این رو بخش زیاد این آثار شفاهی خصوصیت زبانی و لهجه‌های محلی، طراوت و نزاکت گویش مردم سمرقند را نگاه داشته‌اند. در سرسخن مجموعه‌ها راجع به بعضی خصوصیت‌های فونتیکی، مورفولوژی و نحوی لهجه‌های سمرقند، نورعطا، فارش، اُرگت، آقسای، آهلک سخن رفته است و قرابت این لهجه‌ها با گویش اهل بخارا، شیدان (اشت)، رشت، قراتگین قید شده است که این معلومات برای محققان عرصه تاریخ زبان تاجیکی، لهجه‌شناسی خیلی مفید به نظر می‌رسد.

برخی از آفریده‌های شفاهی اهل سمرقند از نگاه قالب و مضمون، زبان و اسلوب بیان و صنعت‌های کلام بدیع با ادبیات کتابی مشابه و هماهنگ می‌باشند. این از آن جهت است که شغل پسندیده سمرقندیان نیز چون دیگر ساکنان شهرهای متمدن از زمان‌های قدیم مطالعه و شنیدن آثار ادبیات کلاسیک فارس و تاجیک، قصه‌ها، تاریخ‌نامه‌ها، جنگ‌نامه‌ها از قبیل «امیر حمزه»، «ابومسلم‌نامه»، «حاتم‌نامه»، «چهار درویش»، «هزار و یک شب» بوده است.

«افسانه‌های سمرقند» و «ترانه‌های سمرقند» در شناخت ثروت سرزمین باستانی آریایی- سمرقند نقش نمایان دارد. اما این همه مقدمه کار بزرگ و ضرور آموزش ثروت ادبیات شفاهی شهر سمرقند و اطراف آن است. گنجینه بی‌بها و بی‌کنار ادبیات شفاهی مردم



سمرقند و اطراف و اکناف این منطقه را هرچه زودتر و کاملتر باید گردآوری کرد. بر اثر گسترش و تأثیر فرهنگ معاصر بیگانه، خصوصاً غرب، این آثار گرانبهای مردمی در معرض نابودی قرار دارند. لذا برای حفظ این آثار ارزشمند باید تلاشی همه‌جانبه به خرج داد.

## پی‌نوشتها:

۱. عابد عصمتی. ادبیات دهنگی. استالین‌آباد- سمرقند، ۱۹۳۴.
۲. سوخاریف ا.ا. و سوخاریوا ا.ا. مواد دایر به فولکلور تاجیک (روسی). سمرقند، ۱۹۳۴.
۳. نمونه فولکلور تاجیک (مرتب م. تورسون‌زاده)، استالین‌آباد- لنینگراد، ۱۹۴۰.
۴. فولکلور تاجیک (مرتبان آن. بلدیریف و م. تورسون‌زاده)، دوشنبه، ۱۹۵۷.
۵. شیرمحمداف ب. بعضی نتیجه‌های کار گروه اعزامی فولکلور سالهای ۱۹۵۷-۱۹۵۹ در سمرقند- «اخبار شعبه علوم جمعیت‌شناسی آکادمی فنهای تاجیکستان شوروی»، بر. ۳ (۲۶)، دوشنبه، ۱۹۶۱.
۶. افسانه‌های سمرقند (به چاپ آماده‌کننده ب. شیرمحمداف)، دوشنبه، ۱۹۶۵.
۷. ترانه‌های سمرقند (به چاپ آماده‌کننده ب. شیرمحمداف)، دوشنبه، ۱۹۶۶.
۸. یک عمر چون ترانه (مرتبان ش. عمراوا و ف. شیرمحمداف- راضی‌یوا)، دوشنبه، ۲۰۰۵.